

Przeszłość społeczna
Próba konceptualizacji

PUBLIKACJA PRZYGOTOWANA
PRZEZ KOMISJĘ ANTROPOLOGII PRADZIEJÓW I ŚREDNIOWIECZA
DZIAŁAJĄCĄ PRZY KOMITECIE NAUK PRA- I PROTOHISTORYCZNYCH PAN

KOMITET REDAKCYJNY:
ARKADIUSZ MARCINIAK — PRZEWODNICZĄCY
JAN MICHAŁ BURDUKIEWICZ
DOROTA CYNGOT
HANNA KOWALEWSKA-MARSZAŁEK
FRANCISZEK M. STĘPNIOWSKI
STANISŁAW TABACZYŃSKI
ANNA ŻALEWSKA

Przeszłość społeczna

Próba konceptualizacji

Redakcja: Stanisław Tabaczyński, Arkadiusz Marciniak,
Dorota Cyngot, Anna Zalewska

Wydawnicwo Poznańskie • Poznań 2012

© Copyright by Autorzy, 2012
© Copyright by Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o., Poznań 2012

Redakcja: Roman Bąk

Projekt okładki: Teresa Murak, Dariusz Wyczółkowski
Rzeźba: Teresa Murak, Chrystus Pantokrator 2010, Centrum Rzeźby Orońsko;
materiał: żeliwo, piasek; wym. średnica 2 m
Fotografia: Dariusz Zgutka

Komputerowe opracowanie okładki: Jacek Dudek

Praca współfinansowana ze środków PAN – Komisji Archeologicznej przy Oddziale Poznańskim PAN oraz Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.

Niniejszy projekt został zrealizowany przy wsparciu finansowym Komisji Europejskiej (Program Kultura 2007-2013). Publikacja odzwierciedla jedynie stanowisko jej autorów i Komisja Europejska nie ponosi odpowiedzialności za umieszczoną w niej zawartość merytoryczną.

The project has been funded with support from the European Commission („Culture” 2007-2013). This publication reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

DG Edukacja i Kultura

Program „Kultura”

archaeology in contemporary europe

professional
practices &
public outreach

ISBN 978-83-7177-791-2

Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o.
ul. Fredry 8, 61-701 Poznań,
Sekretariat: tel. +48 61 853-99-10, faks +48 61 853-80-75
Dział handlowy: tel. +48 61 852-38-44
<http://www.wydawnictwopoznanskie.com>
e-mail: sekretariat@wydawnictwopoznanskie.com

JERZY PIEKALSKI

Wczesne miasta Europy Środkowej

Przyczyną wzmożonego zainteresowania przebiegiem urbanizacji Europy w naukach historycznych jest wielka rola średniowiecznych i nowożytnych miast w kształtowaniu formacji kulturowej właściwej dla łacińskiego Zachodu, wpływ na mentalność Europejczyka czasów nowożytnych i najnowszych, na obecny kształt europejskiej demokracji, jak też znaczenie miast w rozwoju cywilizacyjnym w ogóle. Fenomen ten jest przedmiotem badań historyków, historyków sztuki, architektów i urbanistów, socjologów i geografów osadnictwa i archeologów, a wyniki ich dociekań prezentowane są w ogromnej literaturze przedmiotu. Udział archeologów zaznaczył się w tych badaniach zwłaszcza w dziesięcioleciach następujących po II wojnie światowej i trwa do tej pory. Istotną wartością wprowadzoną do dyskusji przez archeologów, przełamującą zaznaczającą się wcześniej interpretacyjny impas, okazały się wnioski wynikające z analizy bezpośrednich źródeł materialnych (Steuer 2004: 31-33). Pomogły one odejść od statycznego, idealnego obrazu miasta i wsparły badania realnej, dynamicznej, choć może nie tak pięknej, jak myślano wcześniej, rzeczywistości oraz kształtujących ją procesów rozwojowych. Pozwoliły zrozumieć, że charakter miasta jest efektem adaptacji do współczesnych mu warunków gospodarczych, politycznych i demograficznych. Zmiana tych warunków zmieniała także postać miasta, powodowała dostosowanie się do nowych wymogów, tworząc bogatą mozaikę form urbanistycznych.

1. PROBLEM DEFINICJI MIASTA

Ze zróżnicowania obrazu miast rozwijających się w odmiennych uwarunkowaniach regionalnych i historycznych wynika problem ich uniwersalnego zdefiniowania. Nie mamy powszechnie uznanej definicji miasta. Dysponujemy raczej kryteriami pozwalającymi scharakteryzować ich konkretne kategorie,

rozwijające się w określonym czasie i przestrzeni. Nie oznacza to jednak niemożności opisanego procesów urbanizacyjnych, tendencji rozwojowych i grup ośrodków o czytelnych wspólnych cechach. Ograniczając się do średnio-wiecznej Europy, możemy zwrócić uwagę na miasta postantyczne (transformowane do postaci właściwej dla średniowiecza), wczesnośredniowieczne nadmorskie emporia rzemieślniczo-handlowe, zespoły osadnicze rozwinięte wokół centralnych ośrodków władzy świeckiej i kościelnej, komunalne miasta północnowłoskie i niderlandzkie, niemieckie miasta komunalne kształtowane z ośrodków wczesnośredniowiecznych lub zakładane na podstawie umów między kupcami a panem terytorialnym, miasta lokacyjne Europy Środkowo-Wschodniej i szereg innych, jak *burgi novi*, *bastides*, *villes nouveau*, *borough*, *villae forensis* i inne, często niewielkie, organizowane dla wypełnienia pozostających nisz urbanizacyjnych (Schofield, Steuer 2007).

Z punktu widzenia mediewistyki polskiej najbardziej istotne są zjawiska zachodzące w Europie Środkowej od Renu do Wisły i Bugu, a zwłaszcza na wschód od Łaby. Urbanizacja zachodziła na tych terenach w ramach dwóch zasadniczych faz, z których pierwszą można określić jako protomiejską lub przedlokacyjną, a drugą jako mieszczańską, komunalną bądź też lokacyjną. Odpowiadają im odrębne kategorie miast, a transformacja od jednych do drugich, bądź też zanik jednych i zastąpienie ich drugimi, zachodziły w ramach skomplikowanego procesu przemiany kulturowej obejmującej dawne *barbaricum* i awansującej je do niedostępnego wcześniej poziomu cywilizacyjnego (Klápště 2005: 295-392).

2. FAZA PIERWSZA (PROTOMIEJSKA, PRZEDLOKACYJNA)

Chcąc najkrócej scharakteryzować protomiasta bądź wczesne miasta fazy przedkomunalnej można powiedzieć, że były to najczęściej policentryczne zespoły osadnicze łączące polityczne, religijne i gospodarcze funkcje centralne. Skupiały one zwykle umocnione centrum władzy świeckiej, a więc gród, katedrę z siedzibą biskupa, dwory możnowładców i klasztory, osadę targową i sieć osad rolniczych. Zakres uprawianej w nich działalności rzemieślniczo-handlowej był mocno zróżnicowany, duży w ośrodkach nadmorskich, a mniejszy w wewnątrzlądowych, rozwiniętych zwykle wokół najważniejszych grodów. Plany takich zespołów osadniczych i wzajemne relacje poszczególnych ich części kształtowały się przez wykorzystanie warunków naturalnych odpowiednio do funkcji. Sposób adaptacji ukształtowania terenu i sieci hydrograficznej nadawał poszczególnym miastom indywidualnego charakteru, ale jednocześnie wnosił cechy wspólne i podobieństwa. Projektowanie przestrzeni, także sakralnej, nie miało w nich dużego znaczenia.

Problem z oddzieleniem protomiast i ośrodków wczesnomiejskich od innych struktur osadniczych jest odzwierciedleniem ich rzeczywistych cech,

a także różnic w stosunku do późniejszego obrazu miast, zakodowanego w naszej świadomości. Nie odpowiemy precyzyjnie na pytanie, kiedy gród z osadą podgrodową przerodził się w protomiasto, ponieważ granica między nimi jest nieostra, zależna od naszego, subiektywnego doboru kryteriów. Nie wyznaczymy również granic obszarów wczesnych miast. Brak jednoznacznych cezur chronologicznych i terytorialnych wydaje się charakterystyczną cechą starszej fazy urbanizacji średniowiecznej Europy Środkowej po obu stronach Łaby. Dlatego zapewne część badaczy nie jest skłonna uznać miejskiego charakteru takich zespołów osadniczych, zwłaszcza jeśli chodzi o ośrodki położone na terenach wykraczających poza dawne cesarstwo karolińskie. Zasadniczą cechą miast tej fazy jest ich oryginalny charakter. Próby ich opisu poprzez porównanie z mieszczańskimi ośrodkami późnego średniowiecza i czasów nowożytnych są zwodnicze i metodycznie chybyne.

Na zachodnich i południowych krańcach szeroko pojętej Europy Środkowej funkcjonowały we wczesnym średniowieczu miasta o starszej, antycznej tradycji. Wyznaczały one terytorialną krawędź szerszego zjawiska post-antycznych miast Europy Południowej i Zachodniej, a do najważniejszych z nich należały Kolonia, Moguncja, Ratzbona czy też Wiedeń. Przykładami mniejszych są Bonn, Konstancja i Bazylea. Pytanie o kontynuację ich rozwoju od starożytności do średniowiecza nie wydaje się dobrze postawione. Nie było bowiem w początkach średniowiecza w Europie Środkowej społecznych i gospodarczych warunków, które by to uzasadniały. Ludność zajmująca wówczas opuszczone lub zdobyte miasta preferowała bowiem inny model osadnictwa, właściwy swojej tradycji i potrzebom gospodarczym. Rezygnacja z miasta, jako struktury osadniczej i społecznej, nie wykluczyła jednak fascynacji antycznymi budowlami monumentalnymi. Najbardziej reprezentacyjne obiekty zajęte zostały przez przedstawicieli nowych elit i funkcjonowały jako rezydencje lub ośrodki religijne. Koncentrowały wokół siebie skupiska ludności, dając początek nowej, policentrycznej strukturze topograficznej wczesnośredniowiecznych miast. Weszły one w obręb fenomenu osadniczego i społecznego, jakim była I faza urbanizacji Europy Środkowej. Można powiedzieć, że ośrodki powstałe na miejscu rzymskich *civitates* i *castra* wykazywały w średniowieczu więcej związków ze środkowoeuropejskim horyzontem kulturowym niż z antykiem.

Zjawiskiem zapoczątkowanym bez tradycji antycznej są natomiast ośrodki rzemieślniczo-targowe nad Morzem Północnym i Bałtykiem. Znamy je głównie ze źródeł archeologicznych, potwierdzanych raczej skromnymi i niejednoznacznymi przekazami pisanymi. Do najważniejszych należą: Dorrestadt u ujścia Renu, Lundeberg na wyspie Fyn, Ribe w Jutlandii, Hedeby koło Szlezwiku, Rerik w Meklemburgii, Ralswiek na Rugii, Kaupang w Norwegii, Birka na wyspie na jeziorze Melar, Wolin, Truso i Grobin na południowym i wschodnim wybrzeżu Bałtyku (Jankuhn 1986; Callmer 1994). Podstawą ich egzystencji był handel dalekosiężny, głównie morski, ale także

lądowy. Swoistym fenomenem jest wielkie bogactwo asortymentu sprzedawanych i kupowanych towarów – od produktów własnego rzemiosła do arabskiego srebra i jedwabiu z Azji Centralnej. Wiele wskazuje na to, że jedną z podstaw gospodarczego powodzenia kupców z tych ośrodków był także handel niewolnikami. Budowano je w miejscach o naturalnych walorach portowych, sytuując zabudowę wzdłuż nabrzeża. Przybierały początkowo formę zwartej osady otwartej, a z czasem otaczano je wałami. Cechą nadmorskich emporiów była zdecydowana przewaga funkcji gospodarczych nad politycznymi. Ich upadek w X-XI wieku pokrywa się z czasem powstania i stabilizacji konkurujących w regionie państw.

Protomiasta środkowoeuropejskiego interioru niemal zawsze łączyły się z centrum władzy świeckiej i kościelnej. Znajdziemy je zarówno w strefie karolińskiej (i postkarolińskiej), jak i na słowiańskich terytoriach między Łabą a Wisłą i Bugiem. Do największych ośrodków tej kategorii na Zachodzie zaliczyć trzeba Karloburg, Würzburg, Bamberg, Münster, Paderborn, Höxter/Corvey, Hildesheim, Magdeburg, a także biskupi Hamburg, mimo jego nadmorskiego położenia. Na Wschodzie najwcześniej rozwinęły się ośrodki Wielkiej Morawy: Mikulczyce, Nitra i Velehrad. Do najbardziej prężnych zaliczymy Pragę, Kraków, Wrocław i Brandenburg. Przykładami mniejszych są Ołomuniec, Głogów, czy też położony na wschodniej krawędzi Europy Środkowej Lublin.

Cechą łączącą te wszystkie ośrodki była obecność grodu pełniącego funkcje polityczno-administracyjne i militarne. Umocnieniami grodowymi chronione były także centra kościelne – katedry, a w mniejszych miastach kolegiaty. Grody te miały niekiedy, zwłaszcza w Europie Środkowo-Wschodniej, złożoną strukturę, a strefy elit świeckich i kościelnych oddzielone były wewnętrznymi fortyfikacjami. Pozostałe elementy aglomeracji krystalizowały się wokół grodów, a forma powstającego kompleksu zależna była w dużej mierze od warunków geograficznych – sieci hydrograficznej i ukształtowania terenu. Trzeba przy tym jasno stwierdzić, że grody same w sobie, bez otaczającego ich kompleksu osadniczego, nie mogą być traktowane jako wczesne miasta lub ich załączki. Tylko wokół niektórych z nich rozwinęły się struktury osadnicze i gospodarcze wykraczające poza charakter militarno-administracyjny bądź agrarny. Głównym bodźcem ich funkcjonowania była konieczność utrzymania i zaopatrzenia struktur władzy – księcia z dworem i urzędnikami lokalnymi oraz drużyny (Pitz 1991: 212-219; Urbańczyk 2002).

W obręb wczesnych miast wchodziła jedna, dwie, a niekiedy kilka osad o gospodarce przynajmniej częściowo nieagrarniej, opartej na rzemiośle lub/i handlu. Podstawą rozdzielności tych osad było przyporządkowanie różnym ośrodkom elitarnym, różnice etniczne lub funkcjonalne. Osady targowo-rzemieślnicze były zwykle elementem wtórnym w stosunku do grodów. Rozwijały się przy istniejących już siedzibach świeckich i kościelnych. Intensyfikacja rozwoju i zmiana charakteru osad powstałych w VIII-IX wieku na-

stępowała często dopiero po pewnym czasie, w XI-XII wieku. Topograficzna relacja osad rzemieślniczo-targowych do grodu była indywidualną cechą poszczególnych ośrodków, niekiedy decydującą o dalszym rozwoju miasta. Funkcje grodów i osad nieagrarnych naturalnie wspierały wybór odmiennych warunków fizjograficznych. Obronne potrzeby grodów stały w sprzeczności z korzystną dla handlu i rzemiosł otwartością i dogodną lokalizacją komunikacyjną. Tak więc położenie i forma tych osad wynikały z kompromisu między narzuconą przez elity feudalną kontrolą i potrzebą bezpieczeństwa a gospodarczymi celami mieszkańców. Odrębność podkreślona była różnicą wysokości terenu, skarpą terasy, a niekiedy korytem rzeki. Granice osady kształtowały się w zależności od warunków naturalnych, potrzeb demograficznych i gospodarczych. Teren przez nią zajęty mógł mieć plan nieregularny, owalny lub wydłużony przez przyporządkowanie do drogi lub ciek. W obrębie osady, często na jej obrzeżach, mieścił się kościół o funkcjach protoparafialnych lub parafialnych.

W skład policentrycznej i wielofunkcyjnej struktury wczesnych miast wchodziły także siedziby możnych oraz klasztory. Obecność tych pierwszych wynikała ze związków z władcą, z pełnionych funkcji państwowych bądź różnych kategorii powiązań feudalnych. We wczesnych miastach zachodniej strefy Europy Środkowej ich wyznacznikiem były wieże mieszkalne. Identyfikacja dworów możnych w Europie Środkowo-Wschodniej jest trudna ze względu na książęce regale ograniczające budowę prywatnych fortyfikacji. Wydaje się, że w policentrycznych ośrodkach tej strefy nie wyróżniały się one szczególnie z otaczającej je zabudowy. Niekiedy, jak w Pradze, ich lokalizację mogą ułatwić jednonawowe romańskie kościoły prywatne.

Pozycja topograficzna klasztorów wiązała się z pełnionymi przez nie funkcjami. Klasztory uświetniające katedry i ośrodki władzy odwzorowywały lokalizację grodów i biskupstw. Działające w ich obrębie konwenty kanoników regularnych, a rzadziej benedyktynów, nie rozwijały własnego zaplecza gospodarczego ani osad służebnych. Funkcjonowały jako element pozostający w symbiozie z siedzibą pana terytorialnego lub biskupa. W związku z tym klasztory takie nie miały dużego wpływu na rozwój struktury wczesnych miast. Zjawisko to zdaje się mieć podobny charakter na terenach niemieckich i w państwach słowiańskich, a jego geneza wiąże się z karo-lińskim modelem siedziby dynastycznej.

Konwenty koncentrujące się na podporządkowanym regule życiu klasztornym, dysponujące większą samodzielnością, odegrały we wczesnych miastach inną rolę. Zakładano je w różnych punktach miast, a ich rozbudowane funkcje gospodarcze owocowały budową własnego zaplecza osadniczego. Podstawę ludności tych osad stanowiła służba, rzemieślnicy i klientela klasztoru. Do klasztorów należały w tej fazie często urządzenia handlowe – tawerny i jatki lokalizowane w ważnych punktach komunikacyjnych, np. przy przeprawach przez rzekę. Dobrze rozwinięte rzemiosło klasztorne sprzyjało

postępowi technicznemu w całym ośrodku. Tak więc klasztory wraz z towarzyszącymi im osadami tworzyły często odrębne części policentrycznej struktury wczesnych miast. Lokalizujemy je zwykle na obrzeżach aglomeracji, ale zdarzają się także położone centralnie.

Obecność klasztorów we wczesnych miastach środkowoeuropejskiego interioru była powszechna, ale jej nasilenie widzimy jako zróżnicowane. Ich największą liczbę, nawet do 10, obserwujemy w ośrodkach dużych, głównie na terenach niemieckich. Na obszarze państw słowiańskich duże skupisko klasztorów wytworzyło się tylko w Pradze. Inne miasta, jak Kraków i Wrocław, zawierały nie więcej niż cztery założenia, w mniejszych fundowano jeden lub nie budowano żadnego. Dodajmy, że niektóre ośrodki, jak Hildesheim, Fulda czy też Halberstadt, były wyraźnie zdominowane przez klasztory i fundacje kościelne.

Błędem byłoby wykluczać z obrazu policentrycznych aglomeracji protomiejskich osady agrarne, bądź o gospodarce mieszanej. W wielu przypadkach obserwujemy łańcuch kilku bądź wręcz kilkunastu takich osad, być może o charakterze służebnym.

3. FAZA DRUGA (MIESZCZAŃSKA, KOMUNALNA, LOKACYJNA)

Druga faza urbanizacji Europy Środkowej nastąpiła w wiekach XII-XIII, a jej katalizatorem było pojawienie się mieszczaństwa – wyodrębnionej prawnie grupy społecznej, tworzącej z czasem własną strukturę gospodarki, specyficzne wzory kulturowe i podstawy samorządności. O ile ośrodki wczesnomiejskie można uznać za rozwinięte w dużej mierze mocą decyzji władcy, o tyle powstanie i gwałtowny rozwój miast komunalnych wynikały z ogólnie pojętego rozwoju społeczeństw europejskich w pełnym średniowieczu. Gwałtowne przyspieszenie procesu urbanizacji stało się wówczas częścią złożonej przemiany kulturowej, wynikającej z korzystnego nałożenia się czynników demograficznych i gospodarczych. Zasadnicze elementy tego procesu to zmiana organizacji rolnictwa i zwiększenie produkcji rolnej, rozwój rzemiosła, górnictwa i handlu, a także uruchomienie migracji owocujących przenoszeniem informacji, rozwiązań prawnych i technologii. Ważnym i skutecznym czynnikiem przyspieszającym rozwój miast stały się wolność osobista i gospodarcza, a także prywatna własność.

Przyspieszenie urbanizacji i przejście do jej drugiego, mieszczańskiego etapu wynikało w Europie Środkowo-Wschodniej w dużej mierze z procesów zachodzących na terenach na zachód od Łaby. Gwałtowny rozwój demograficzny przyniósł tam „nadwyżkę” głównego bogactwa wczesnośredniowiecznego świata – ludzi zdolnych do pracy. Zjawisko tzw. kolonizacji wschodniej, złożone i trudne do interpretacji, jest w literaturze dyskutowane tak samo intensywnie jak problem genezy miast. Nie angażując się w tę dyskusję, można po-

wiedzieć, że kolonizacja miała zasadnicze znaczenie dla urbanizacji Europy Środkowo-Wschodniej i dla jej obrazu kulturowego w ogóle, ale wiązała się także z konsekwencjami politycznymi. Zapotrzebowanie na osadników w krajach słowiańskich i na Węgrzech kształtowało się na zasadzie symetrii do zaznaczającego się przeludnienia strefy postkarolińskiej. Zasady obecności mieszczan w Europie Środkowo-Wschodniej wyrażone zostały umowami zawieranymi między nimi i właścicielami terenów przeznaczanych pod zabudowę. Umowy te, zwane przez nas lokacyjnymi, określały zakres praw mieszczan i ich obciążenia podatkowe.

Największe miasta komunalne ukształtowały się w Europie Środkowej z ośrodków o bogatej przeszłości proto- i wczesnomiejskiej. Struktury mieszczańskie rozwinęły się tam jako kolejny element aglomeracji, szybko uzyskując dominującą pozycję gospodarczą. Nowo rozmierzone sieci ulic i kwartałów zabudowy decydowały o zmianie organizacji przestrzeni miejskiej i powstaniu nowego wielofunkcyjnego centrum miasta realizowanego w formie placu bądź ulicy targowej. Ilościowo dominowały natomiast miasta zakładane *ab novo*, mniejsze i ograniczone do struktur mieszczańskich, pozbawione starszych elementów feudalnych i kościelnych. Plany nowych miast uzyskały w XIII wieku formy zbliżone do idealnie regularnych.

LITERATURA

Callmer J.

1994 *Urbanisation in Scandinavia and the Baltic Region c. AD 700-1100: trading places, centres and early urban sites*, w: Birka Studies 3, B. Ambrosiani, H. Clark (red.), Stockholm, s. 50-90.

Jankuhn H.

1986 *Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit*, wyd. 8 poszerzone, Neumünster.

Klápště J.

2005 *Proměna v českých zemích ve středověku*, Nakladatelství lidové noviny: Praha.

Pitz E.

1991 *Europäisches Städtewesen und Bürgertum: von der Spätantike bis zum hohen Mittelalter*, Darmstadt.

Schofield J., Steuer H.

2007 *Urban settlement*, w: *The Archaeology of Medieval Europe*, J. Graham-Campbell, M. Valor (red.), Aarhus University Press, s. 111-153.

Steuer H.

2004 *Überlegungen zum Stadtbegriff aus der Sicht der Archäologie des Mittelalters*, w: *Vierlei Städte. Der Stadtbegriff*, P. Johanek, F.-J. Post (red.), Böhlau Verlag: Köln-Weimar-Wien, s. 31-51.

Urbańczyk P.

2002 *Wczesna urbanizacja ziem polskich*, w: *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, Wrocław-Praha, s. 37-47.